

Filozofija i religija – pristupi proučavanju religije na interdisciplinarni način

O jednom suodnosu i kritičkom preispitivanju

Uz temu

Religija kao način čovjekova duhovnog očitovanja te filozofija kao pokušaj racionalnog sagledavanja svijeta i života njegovo su trajno obilježje kao bića koje u bitnome nadilazi stvarnost u kojoj se nalazi. Time se tijekom povijesti nametala dužnost i obveza razumskog propitivanja religije i njezinih postavki, čime je um kao bitno transcendentna kategorija opstojao u stanju trajnog sebe-nadilaženja, odupirući se svim apsolutizacijama fizikalnoga. Odnos je to, historijski gledano, koji je karakterizirala plodonosna napetost, međutim često i međusobno isključivanje. Počev tako od grčke (predsokratičke) filozofije i njezinih prvih mislioca, filozofija se postavljala naspram religije kao ona koja ima trajnu zadaću i legitimitet propitivanja njezinih temeljnih postavki. Prve primjere kritiziranja grčke politeističke i antropomorfne religije nalazimo kod antičkih predsokratičkih prirodoznanaca filozofâ, nadalje kod Ksenofana i Demokrita, sve do u zlatno doba grčke filozofije pri čemu se u tom procesu ujedno događa i za civilizaciju sudbonosno odvajanje filozofije od mita. Mit je, naime, kao temeljna naracija, tj. tumačenje svijeta, sada dobio alternativu u racionalnom sagledavanju, odnosno filozofiji. Proces je to u kojemu se ne može povući oštra i precizna granica u smislu prestanka jednog, a početka drugog. Prožimajući je karakter ovih dvaju načina čovjekova odnošenja naspram svijeta bio konstanta.

Religija se, poznato je, razgranala u tri velika monoteistička sustava vjerovanja – židovstvo, kršćanstvo i islam, kao i u mnoštvo drugih istočnih prirodnih religija, dok su se iz filozofije, kao sveobuhvatnog racionalnog pristupa stvarnosti, počele razvijati sve druge danas poznate discipline sadržane u pojmovima prirodnih, društvenih i humanističkih znanosti. Filozofiju se u suvremenosti smješta u tipičnu humanističku *znanost*, pri čemu, heideggerijanski govoreći, filozofija nadilazi svaku znanost i, dakako, religiju. U tom smislu, filozofiju premda u bitnome obilježenu racionalnim pristupom stvarnosti, neki (s pravom) odbijaju sagledavati kao znanost, budući da ona, svakako, usuprot svakoj ezoteriji, kako je rečeno, sasma nadilazi, no istovremeno obuhvaća znanost kao takvu.

Religija je, dakle, prije svake teologije (već) bila objekt sustavnog proučavanja filozofije. Kako je rečeno, to se razmatranje najprije odvijalo na razini njezine kritike, pri čemu, nakon Ksenofana, prednjače filozofi sofisti. Filozofijska se interdisciplinarnost njihova odnosa spram religije kao fenomena ogleda u

različitim aspektima, usporedivim s današnjim pristupom. Sofisti, primjerice, pristupaju religiji s raznih pozicija među kojima je najistaknutija ona Protagorina. On utemeljuje apsolutnu nemogućnost spoznaje i time govora o onom transcendentnom, tj. bogovima, čime se ovaj filozof prometće u začetnika agnosticizma. Osim njega kao primjer može poslužiti sofist Kritija koji, govoreći o religiji, odnosno (grčkim) bogovima ističe da su oni izmišljeni kako bi se poštivali zakoni, iznoseći pri tomu svojevrsnu društvenu kritiku religije. Na društvenoj je ravni religija igrala važnu ulogu u antičkom grčkom društvu, do te mjere da je samom Sokratu, između ostalog, u optužbi stajalo da »kvari mladež i ne vjeruje u bogove u koje vjeruje država«. Sokratovo pak moralno držanje naspram dotičnih optužbi, odnosno njegov tzv. »završni govor«, koji donosi Platon u *Obrani Sokratovoj*, otkriva svu hipokriziju ondašnjeg društva, kojoj su obilato doprinosili i oni koji su zastupali tu istu religiju. Upravo na primjeru Sokrata, te s obzirom na navedenu interdisciplinarnost, na površinu posebno izbija odnos religije i politike odnosno načini na koji se politika odnosila prema religiji – od ekstremnog dodvoravanja do njezinog progona. Primjera i jednog i drugog u povijesti ne nedostaje.

Izazovi su i mogućnosti pristupâ proučavanju religije nesagledivi te se daju označiti upravo pojmom interdisciplinarnosti. Filozofija je, dakle, od početka smatrala religiju izazovom s obzirom na kritičko proučavanje i propitivanje. Suvremeni je, pak, filozofijski pristup religiji vidljiv, primjerice, u dvama temeljnim aspektima: kontinentalni, zapadno-europski, koji se posebno razvio prosvjetiteljstvom te u godinama nakon njega na europskom kontinentu, tj. u zemljama poput Njemačke, Francuske i Engleske. Osim njega tu je i analitički pristup koji se posebno razvio u poslijeratnom anglosaksonskom misaonom kulturnom krugu – nadasve u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, te koji, kao što i naziv govori, religiju i religiozna uvjerenja postavlja kao objekt analitičkog – jezičnog, spoznajnog, djelatnog proučavanja. Ovaj pak smjer po prirodi stvari korespondira s pozitivističkim pristupom, štoviše, on mu stoji u pozadini, koji pak snažno ističe znanstveni i eksperimentalno dokazivi pristup svim prirodnim i društvenim fenomenima, pa tako i religiji. Nastavno na rečeno razvijali su se, dakako, i drugi suvremeni pristupi fenomenu religije temeljeni na raznorodnim znanstvenim disciplinama, od psihologije i psihoterapije do sociologije i politologije, da istaknemo tek neke. Konačno, svi oni obrađuju razna, svakako međusobno prožeta, no dijelom i suprotstavljena pitanja individualne i društvene religioznosti.

Konačno, s obzirom na suvremenost u kojoj religija još uvijek igra osobitu ulogu u svijetu, goruće je pitanje uloge religijâ naspram fenomena nasilja, koji je za čovječanstvo još uvijek nerješiv. I više je nego očito da se radi o ambivalentnom odnosu u kojem religija, na žalost, može postati pogonsko gorivo nasilja, no, s druge strane, i njegova prevencija. U tom se smislu sve više postavlja pitanje na koji način religije odnosno njihovi legitimni predstavnici mogu pridonijeti uspostavi mira, odnosno sprječavanju nasilja i ratova koji se trenutno događaju diljem svijeta?

Tekstovi što ih donosimo u ovom tematu *Filozofskih istraživanja*, plod su simpozija održanog u okviru Godišnjeg simpozija Hrvatskog filozofskog društva održanog od 28. do 30. studenog 2024. godine u Zagrebu (u dvorani »Fritz Jahr« Sveučilišnog centra za integrativnu bioetiku), pod naslovom, »Filozofija i religija. Pristupi proučavanju religije na interdisciplinarni način« i tiču se već spomenutog filozofijskog, ali i drugih pristupa religiji kao nemi-

moilaznog fenomena čovjekova duhovnoga očitovanja te načina društvenog života uopće.

Kao što se čovjekovu spoznajnu karakteristiku mora sagledati u cjelokupnosti njegova doživljaja, to znači osjetno-osjećajno-umskog, jednako je tako važno estetski doživljaj uzeti u cjelini njegove strukture izuzimajući ga iz površnog subjektivističkog poimanja. Autorica Martina Matosović Pongrac, čijim člankom otvaramo temat, uvodi nas, s obzirom na hermeneutičku analizu pjesme *O Qui Perpetua* iz Boetijeve *Utjehe filozofije* u osobitost estetskog govora toimenog spjeva pokazujući pri tomu vrlo uvjerljivo, kako taj govor u okviru Boetijeve poetike postaje sredstvo kontemplacije i uvida u božanski logos očitujući u konačnici jedinstvenost (duhovnog) spoznavanja. Posebna je zanimljivost, dodajmo tek uzgred, ove hermeneutičke analize da stihove analizirane pjesme ne izgovara autor djela, nego *Filozofija*, pri čemu filozofija ovdje može biti personifikacija kojom se »apstraktna ideja mudrosti prikazuje kao ljudski lik, obdarena govorom i voljom«, no isto tako može funkcionirati i kao simbol, pri čemu se za razliku od personifikacije ne reducira na jedno značenje, nego »omogućuje višeznačna i dubinska tumačenja«. Zaključujući razmatranje autorica ističe da se pjesma »otvara egzistencijalnoj i duhovnoj dimenziji, čime prelazi granice umjetničkog izraza u užem smislu«, što naposljetku očituje svu filozofijsko-mističku dubinu toimenog spjeva.

Nastavno na bogatstvo kršćanske filozofske i teološke baštine, autor Mikolaj Martinjak analizira svu kompleksnost gnostičkog pokreta u helenističkom razdoblju ranog kršćanstva. Polazeći od činjenice da je sustavno proučavanje gnosticizma započelo (tek) u 19. stoljeću, autor u uvodnim dijelovima rada upozorava da je taj pojam moderno obilježje za ono što su prvi kršćanski apologeti smatrali krivovjernim i heretičkim učenjima, koje je po intelektualnom dometu i snazi argumenata predstavljalo ozbiljnog konkurenta kršćanskom pogledu na svijet i onostranost. Kao prijelomnu točku u proučavanju gnosticizma, Martinjak navodi otkriće tekstova knjižnice Nag Hammadi 1945. godine, što je omogućilo originalniji i neposredniji pristup izvornim gnostičkim tekstovima te samim time i objektivnije istraživanje gnoze uopće. Zaključujući o epistemološkoj i etičkoj slojevitosti tog pokreta, autor članka također upozorava na problem nedostatka kanona u suvremenom pristupu gnostičkom učenju. On je većma izručen osobnim provenijencijama i individualnim aspiracijama pojedinih teoretičara, pri čemu »svaki od njih polazi od svojih životnih uvjerenja i stavova da bi iznašli odgovor na pitanja koja postavljaju oko gnosticizma. Često također koriste i argumente kako bi gnostike stavili u niše koje najviše odgovaraju njihovim konstruktima ili prizmama«. Slijedom rečenog, prema autoru u istraživanju gnosticizma počesto »nedostaje objektivnosti i otvorenosti za pojedine argumente«, što se posebno mora uzeti u obzir jer umanjuje znanstveno-objektivni pristup ovom povijesno-filozofskom fenomenu.

Tematiku iz blaga kršćanske teologije završava treći prilog u nizu, autorice Maje Herman Duvel koja se posvetila razmatranju kasnosrednjovjekovnog filozofa i teologa Ramona Llullua, diskutirajući, u kontekstu njegove misli, srednjovjekovni pristup filozofije prema religijama. Taj se odnos temeljio na trostrukosti – dokazivanja, kritike i samokritike, koje Llullu preuzima te dalje modificira u okviru svoje misli. Svoju je metodu proučavanja toimenog odnosa ovaj filozof i teolog nazvao *Ars* (umijeće) i ono se nalazi između logike i ontologije, pri čemu je (ipak) vidljivo da ontologiju svodi na logiku. Slijedom rečenog, prema autorici, Llullu dotičnu *Ars* smješta u područje prak-

tičnih znanosti. Osobitost je pak navedenih *Ars* da se usredotočuju na božanske atribute, pri čemu je riječ o tome da ih ljudski um spoznaje kao nešto najbolje. Autorica se opravdano zadržava na najosjetljivijoj Llulluovoj tezi, naime da nisu sve religije jednake, već se unutar njih na poseban način ističe kršćanstvo. U tom smislu zaključuje svoje istraživanje uvidom da Llullu svoje razmatranje međureligijskoga dijaloga koncipira na zajedničkom »uljudnom« traženju konačne »Istine«, Boga na čemu ovaj srednjovjekovni mislilac uopće i temelji međureligijski dijalog.

Prilogom Franje Mijatovića temat se otvara filozofskim klasicima, ovdje Immanuelu Kantu odnosno razmatranju jednog dijela Kantova odnosa filozofije i religije, preciznije odnosa biblijske i filozofijske teologije. Analizirajući »Prvi predgovor« Kantove *Religije unutar granica pukog uma*, autor pokušava rekonstruirati ulogu koju Kant pridaje kritičkom umu u pogledu biblijskih odnosno teoloških saznanja. Čuvajući se svakog apsolutiziranja u pogledu nadležnosti jednog naspram drugoga, autor upućuje na Kantov pokušaj očuvanja harmonije između vjere i uma odnosno religije i filozofije. Postizanje dotične nije nimalo jednostavno niti samo po sebi razumljivo, poglavito u situacijama kada, Kantovim riječima, ‘Biblija doziva um u izlaganju svojih postavki’. Pri tomu je i više nego važno »nosi li ova luču ispred njene milostive gospođe ili nosi skute iza nje: ako ga se samo ne potjera, ili mu se ne zaveže usta«. Iako je ovaj odnos obilježen trajnom napetošću, ono što valja izbjegavati jest njihovo sukobljavanje. Inače, »religija koja bez razmišljanja objavi rat umu na dugi rok neće izdržati taj sukob«, kako to pogođeno ističe Kant.

Neprijeporna je činjenica da religija odnosno vjera kao duboko osobno i intimno iskustvo naspram Smisla, prožima čovjekovu egzistenciju. Međutim vjeru prati istovremeno, ako je autentična, stalna napetost odluke u vidu predanja u ono *nikada-do-kraja-spoznato*. Paradigmatski je primjer netom rečenog život i djelo danskog filozofa Sørena Kierkegaarda. Autor Tomislav Bunoza diskutirajući ta pitanja baca novo svjetlo na »danskog Sokrata«. Vjera kao strast u vidu mukotrpnog traganja za transcendentnim i drugotnim Bogom, predstavlja ujedno i bremenitost suočavanja s vlastitim ja. Rekonstruiranje samo naoko jednostavne misli danskog filozofa, ovdje napose pojma bremenitosti koju vjera u Boga nosi, ovisi uvelike, kako autor ističe, o metodi koja se pri tomu poduzima. On predlaže zapravo jedino moguću – dijalektiku, koja je ključ u tumačenju suprotnosti i s njima povezane apsurdnosti (toliko drage danskom filozofu) u pogledu vjere. U konačnici, dijalektika u pogledu čovjeka i njegove samosvijesti rasvjetljuje svu kontingentnost vjerujućeg subjekta odnosno »samoreflektirajućeg pojedinca«, pri čemu toimena kontingentnost sa sobom nužno nosi doživljaj patnje manifestirane *u* i *kroz* aspekt brige za vlastitu egzistenciju.

Također je i suvremena filozofska misao bogata teoretičarima i pravcima koji se bave specifično religijom, kako u pogledu individualne (ne)vjere tako i društveno-političkog konteksta religije uopće. Autor Miroslav Galić tematizira misao Quentina Meillassouxa u pogledu religije odnosno vjere, pri čemu je francuski teoretičar potaknuo zanimanje svojim osobitim stavom prema temeljnom pitanju ontologije odnosno mogućnosti postojanja bića i s njim dakako Boga. S tim u vezi, za francuskog filozofa najvažniji zadatak filozofije, odnosno njezin krajnji izazov, nije biće već *može-biti* bića. Potonje očituje ne samo srž ontologije, već, što je važno etike. U tom kontekstu Galić razmatra Meillassouxovo pitanje/problem Boga, kojega usuprot sveukupnoj

tradiciji treba staviti upravo na razinu kontingencije, pri čemu je ona »radikalna suština svih stvari« pa tako i samog Boga. Božja kontingencija kao istovremeno postojanje i nepostojanje, nije agnosticizam zaogrnut u novo ruho, već jedino moguće (misaono) sučeljavanje s jednim takvim oblikom postojanja koje se, dakle, poput svega drugog ne može predočiti kao biće već kao ono *može-biti*. *Može-biti* je pak udaljen od probabilizma, te upućuje na bitnu etičku kategoriju odnosno univerzalno prihvaćeni zahtjev pravednosti o poravnavanju odnosa tj. nadoknadi. Etika kod Meillasouxa, međutim, ne dolazi prije ontologije (kao kod Levinasa), već ontologija utemeljuje etiku na način da vrijednost nije društvena konvencija, nego je inherentna svijetu, postoji (kao mogućnost) po sebi, čime se najzad utemeljuje nada u (eshatološku) pravednost. Nada je *u pravednost kao mogućnost* upravo zbog toga spekulativnog karaktera jer je neproturječna, što znači sasma ostvariva, budući da je to njezin (neproturječnost) temeljni uvjet. Time pravednost zapravo ne ovisi o čovjeku već o svijetu u kojem je prisutna kao ono *može-biti*.

Zadnja tri priloga čine cjelinu društveno-političkog pogleda na religiju. Započinjemo ga s gigantom suvremene političke misli, teoretičarom i filozofom Johnom Rawlsom koji nije mogao mimoići prevažno pitanje religije u suvremenim društvima zanimajući se, među ostalim, za optimalan način njezina opstanka u društveno-političkom kontekstu. Autor Josip Berdica donosi zanimljivu analizu tzv. razložne vjere u okviru političke ustavne demokracije iz očišta navedenog teoretičara. Iako od mnogih tzv. komunitarista kritiziran kao onaj koji, na tragu Kanta, za društvo pretpostavlja radikalnu neutralnost odnosno da dotičnome za opstojnost dostaju isključivo razumska bića koja su se obvezala na pravedne odnose, Berdica baca novo svjetlo na Rawlsa utoliko što ukazuje da se u sveobuhvatnom prikazu njegove teorije ne smiju zapostaviti, za Rawlsa prijeko važni, tzv. pozadinski identiteti koje individue nose u konstituiranju nekog društva. Pri tomu nas autor također vrlo pogođeno upoznaje i s tzv. ranim Rawlsom kod kojeg religija, odnosno pogled na svijet u vidu svjeto- i vjeronazora igra ogromnu ulogu što autor ujedno označava tzv. religioznim temperamentom kod Rawlsa. U zaključnim se analizama Berdica nedvosmisleno pita, »može li religija, stoga, preživjeti u takvome društvu?« dajući odmah odgovor da »Rawls nedvosmisleno odgovara potvrdno! Temelj preživljavanja religije jest upravo njezina odvojenost od svijeta političkog«. Jer za razliku od Europe u kojoj je religija prije moderne bila dominanta, dakle neodvojiva od političkog, danas je na rubu propadanja, dok je u SAD-u, ona od političkog oduvijek bila odvojena te joj je upravo to dalo svježinu i opstojnost do u suvremenosti, zaključuje autor zajedno s Rawlsom.

Nastavno na društveno-politički aspekt religije i njezine uloge u suvremenosti, prilog Mirka Vlk naslova »Filozofsko-teološko propitkivanje odnosa religije i politike u postsekularnom dobu« diskutira problemski aspekt njezine deprivatizacije u društvu. Referirajući se na postavke dvojice suvremenih teoretičara Patricka J. Deneena i Francisa Fukuyame, autor pristupajući religiji iz njihovih »oprečnih perspektiva, a opet se podudarajući u mnogočemu« pokušava prodrijeti u temeljne aspekte i poteškoće toimene deprivatizacije. U oslanjanju na Jürgen Habermasa autor u samim počecima upozorava »na isključivost naturalističko-scijentističkog svjetonazora čime se društvo osiromašuje jer propušta crpiti iz drugih, eto, filozofskih, ali i religijskih nazora«. Štoviše, izgubi li društvo »ekspresivnu moć jezika vjere«, gubi »važan izvor za stvaranje smisla« u suvremenom zapadnom neoliberalnom kontekstu. Posredovanje smisla čovjekovoj egzistenciji unutar suvremenog društva

predstavlja popunjavanje vakuuma kojeg je iza sebe ostavila radikalna sekularna i neutralna pozicija. Međutim, obnovu odnosno »povratak« religije u društvo redovito prati, kako autor izriče, dijalektika »mita« i »prosvjetiteljstva«. Priklanjajući se Habermasovu stavu da ovaj povratak ne mora biti reakcionaran, autor razlaže svojevrsni treći put kako ga je nazvao »koji ne bi bio antagonističan prema naslijeđu prosvjetiteljstva, ni ravnodušan na dijalektiku 'mita' i 'prosvjetiteljstva', to jest religije i kritičkog uma«, zaključujući da ovo (opravdano) otvaranje religiji nije bez napetosti jer prijeti opasnost da se vjeru »nastoji prema diktatu razuma prenamijeniti u medij posredovanja smisla, ili razum podrediti fideizmu«. Upravo je potonje prepreka za jedno postsekularno doba, kako autor zaključno ističe.

Posljednji u nizu ovog temata, prilog Line Veljaka »Religija između fundamentalizma i relativizma«, diskutira dvije, po autoru samo naizgled suprotstavljajuće alternative religiji, fundamentalizam i relativizam. Opravdavajući tezu iznijetu na početku o »lažnoj dilemi« dvaju navedenih pojmova, Veljak veliki dio svojeg razmatranja posvećuje (religijskom) stanju srednje i istočne Europe nakon demokratskih promjena, gdje se nakon sloma komunističkog totalitarnog sustava probudio snažan interes za religiju i s njom, možemo dodati, radikalno, konzervativna politička strujanja. Upravo zbog toga autor pojmu fundamentalizma dodaje pojam integrizma: spomenuti konzervativno-politički zamah snažno naglašava integraciju svih društvenih slojeva u vidu jačanja i stabilnosti zajednice. Vezano pak uz relativizam u religijskom smislu, autor ga ovdje povezuje s pokretom *New Age*-a, pri čemu je on daleko od toga da jedan pojam svodi na drugi (relativizam ↔ *New Age*). Poanta koju želi istaknuti jest ta da se relativizam kao oblik sinkretizma jednako tiče i vjernika i nevjernika, budući da su vjernici, poglavito u Hrvatskoj takvog usmjerenja da se prema vjeri ophode kao prema svakom drugom (običnom) izboru, kombinirajući pri tomu uz katolički i druge svjetonazore. Da se radi o prividnoj razlici, odnosno skrivenoj sličnosti između fundamentalizma i relativizma, Veljak zaključno dokazuje pojmom dogmatizma koji je prisutan u obje opcije. Dogmatizmu, naime, u osnovi leži »proizvoljnost i neautentičnost fundamentalističkih tumačenja«, dok su relativisti također s druge strane dogmatičari i istinu vide isključivo u pukom niveliranju svih opcija.

Ovdje tek uzgred diskutirani radovi svakako zahtijevaju dublje i pozornije iščitavanje. Jer, svaki od njih predstavlja studiozno proučavanje jednog aspekta golemog područja kao što je religija. Također svaki pojedini otvara i mnoštvo drugih pitanja i tema mogućih za daljnje razmatranje i diskusiju. U tom se smislu nadamo da će izlaganja s toimenog simpozija iz sadašnje naknadnosti njihova sistematiziranja u navedene priloge, dodatno osvijetliti ovo složeno područje životne stvarnosti potičući neke nove spoznaje i znanstvene dosege kakve u pogledu religije nasušno potrebujemo.

Stjepan Radić